

Muxammedova Nazokat Jurayevna,
Navoiy davlat pedagogika instituti
Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari
kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD
e-mail: nazoguli85@mail.ru



Ibragimova Zulayxo Sobirovna
Navoiy davlat pedagogika instituti
Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari
kafedrasi o'qituvchisi
e-mail: zulaykho_ibragimova@mail.ru



NAVOIY VILOYATIDA NIKOH JARAYONINING GEOGRAFIK TAFOVUTLARI

Annotatsiya. Maqolada nikoh jarayonining Navoiy viloyati hududlaridagi holati aks ettirilgan. Unda respublika va viloyat ko'rsatkichlari tahlil qilinib, geografik omillar ta'siri o'rganilgan. Shu bilan birga, viloyatda nikohga kirish ko'rsatkichlarining 2000–2021-yillar dinamikasi aniqlangan hamda uning indeksi ishlab chiqilgan. Viloyatda 16–69 yoshga nisbatan nikohga kirganlar ko'rsatkichi ishlab chiqilgan.

Аннотация. В статье отражено состояние брачного процесса в регионах Навоийской области. В нем проанализированы показатели республики и области, изучено влияние географических факторов. Вместе с тем, определена динамика показателей вступления в брак в области на 2000-2021 годы и разработан ее индекс. В регионе разработан показатель вступления в брак в возрасте 16-69 лет.

Annotation. The article reflects the status of the marriage process in the Navoi region. In it, the indicators of the Republic and the region were analyzed and the impact of geographical factors was studied. At the same time, the dynamics of the indicators of entry into marriage in the region for 2000–2021 years was determined and its index was developed. In the region, the indicator of those who entered into marriage at the age of 16–69 years is developed.

Tayanch soʻzlar: *nikoh, nikoh yoshi, demografik jarayon, tugʻilish, aholi yoshi, shahar, qishloq, nikoh bozori, reproduktiv mayl, reproduktiv yosh.*

Ключевое слово: *брак, брачный возраст, демографический процесс, рождаемость, возраст населения, город, деревня, брачный рынок, репродуктивный тренд, репродуктивный период.*

Key words: *marriage, marriage age, demographic process, birth, population age, city, village, marriage market, reproductive inclination, reproductive period.*

Kirish. Demografik jarayonlar aholining asosiy koʻrsatkichlarini belgilab beruvchi kategoriya hisoblanib, nikoh va ajralish uning asosini tashkil etadi. Nikoh jarayonini demografiya, sotsiologiya, huquq, tarix va psixologiya kabi fanlar oʻzining nuqtayi nazaridan oʻrgansa, geografiya esa uning hududiy xususiyatlariga alohida eʼtibor beradi. Bu esa nikohga kiruvchilarning hududiy tafovutini baholashga sabab boʻladi.

Asosiy qism. Demograf Q.Abdurahmonovning fikricha, “nikoh – insonlar populyatsiyasida er-xotin juftligining shakllanish jarayonidir”. Nikoh demografik tahlilda real yoki gepotetik avlodga nisbatan qaraladi va u qonun yoki anʼanaga binoan nikoh yoshiga yetgan, lekin hali nikohdan oʻtmagan insonlar (erkak va ayol) oʻrtasida tuziladi. Nikohning shartlari, shakllari va uni tuzish tartiblari turli mamlakat va xalqlarda turlicha boʻlgan hamda tarixiy rivojlanish jarayonlarida oʻzgarib turgan”¹, deb izohlaydi Q.Abdurahmonov. Shuningdek, uning hududiylik holati va xususiyatlari turlicha boʻlib, ijtimoiy jihatlarini aniqlashni taqozo etadi.

Nikoh atamasi tor maʼnoda nikoh tuzish jarayoni hisoblansa, keng maʼnoda esa nikohga kirish jarayonining kombinatsiyasi sifatida ishlatilishi mumkin va turmush oʻrtogʻidan birining ajrashishi yoki oʻlimi tufayli ushbu jarayon tugatiladi.²

Anʼanaviy va zamonaviy nikoh turlari ham mavjud boʻlib, anʼanaviy nikohda aholi 25 yoshgacha boʻlgan davrda turmush quradi. Zamonaviy turida esa mehnat qobiliyati inobatga olinadi. Bunda, asosan, ayolning faoliyat sohasi ancha kengroq boʻlib, uning nafaqat uyda, balki jamoat xoʻjaligida ham band boʻlishi hisobga olinadi. Ushbu jarayonda nikohlanuvchilar yoshining yuqoriligi, ikkala jins orasidagi yoshning teng va qisqaligi, takroriy va konsensus nikohlarining yuqori darajasi bilan ajralib turadi. Aholining turmush sharoitini oʻrganish nikoh va nikohni tugatish jarayonida yuzaga keladigan demografik holatlarni tahlil qilishning ajralmas qismi hisoblanadi.

Oʻzbekistonda demografik jarayonlarning geografik xususiyatlarini oʻrganish M.Qoraxonov, O.B.Ata-Mirzayev, R.Ubaydullayeva,

¹ Abdurahmonov Q., Abduramanov X. Demografiya. – Toshkent, 2011. – B. 99.

² Елисеевой И.И. «демография и статистика населения». – Москва, 2006.

M.R.Bo'riyeva, Z.N.Tojiyeva, S.S.Zokirovlar tomonidan tadqiq etilgan. Nikohga kirish va nikohdan keyingi hayot tarzi demografiyada oila deb izohlangan. Oila insonlarning tabiiy biologik, nikoh, qon-qardoshlik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlariga asoslangan, turmush birligi va o'zaro javobgarlik orqali bog'langan ijtimoiy guruhidir. Oilaning bugungi shaklida oila a'zolari bir-biri bilan umumiy turmush, ma'naviy huquqiy, psixologik munosabatlar va o'zaro javobgarlik his-tuyg'ulari bilan bog'lanib turadilar. Oilada har bir a'zoning o'z ijtimoiy o'rni bor. Asosini er-xotin tashkil etadi. Lekin oilada er-xotin, uning farzandlari, ota-onasi, aka-uka, opa-singil va boshqa qarindosh-urug'lar ham yashashlari mumkin³.

Q.Abdurahmonovning "Demografiya" o'quv qo'llanmasida nikohning maxsus koeffitsiyentini aniqlash va uni baholash tartibi keltirilgan. Mazkur maqolada nikoh jarayonining hududiy xususiyatlari hamda uning tahlili maxsus koeffitsiyentda aniqlangan. Unga ko'ra, 16–69 yoshdagi doimiy aholi nikohga kirganlarning har 1000 kishiga nisbati ishlab chiqildi. Bu holat Navoiy viloyatining hududiy tarkibi bo'yicha aniqlanib, tahlil qilindi.

Shu bilan birga, hududiy taqqoslash usulidan ham foydalanildi. Unga muvofiq viloyatlar ko'rsatkichi respublika darajasida aniqlandi. Bu esa 2001–2021-yillar o'zgarishlar indeksini ishlab chiqishga xizmat qildi.

O'zbekistonda nikoh jarayoniga kirish "Oila kodeksi"da belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Unda 238 moddadan iborat ijtimoiy holat to'liq aks ettirilgan. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 15-moddasida nikohga kirish erkaklar va ayollar uchun 18 yosh etib belgilanadi (28.08.2019-y. O'RQ 558-sonli). Uzrli sabablar bo'lganida, alohida hollarda (homiladorlik, bola tug'ilishi, voyaga yetmagan shaxsning to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi, nikohga kirishni xohlovchilarning iltimosiga ko'ra) nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimi nikoh yoshini ko'pi bilan bir yilga kamaytirishi mumkinligi qayd etilgan.

Oila kodeksining 17-moddasida nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish to'g'risida yozilgan. Unga ko'ra, nikohlanuvchi shaxslar Davlat sog'liqni saqlash tizimi muassasalarida bepul asosda tibbiy ko'rikdan o'tadilar. Tibbiy ko'rikdan o'tish hajmi va tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Nikohlanuvchi shaxslar 50 yoshdan oshgan bo'lsa, shuningdek, ushbu Kodeksning 13-moddasi 5-qismida ko'rsatilgan alohida hollar mavjud bo'lganda tibbiy ko'rikdan o'z roziligi bilan o'tkaziladi.

³ Bo'riyeva M.R., Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – Toshkent, 2011. – B. 100–103.

Oila kodeksining 29-30-moddalarida Nikoh shartnomasi tuzish ixtiyoriy holatda belgilangan. Unga ko'ra, nikohlanuvchi shaxslarning yoki er va xotinning nikohda bo'lgan davrida va (yoki) er va xotin nikohdan ajratilgan taqdirda ularning mulkiy huquq hamda majburiyatlarini belgilovchi kelishuv asosida amalga oshiriladi. Nikoh shartnomasi nikoh davlat ro'yxatiga olingunga qadar, shuningdek, nikoh davrida ham tuzilishi mumkin. Davlat ro'yxatiga olingungacha tuzilgan nikoh shartnomasi nikoh davlat ro'yxatiga olingan kundan boshlab kuchga kiradi. Nikoh shartnomasi yozma tartibda tuziladi va notarial tartibda tasdiqlanishi lozim.

O'zbekistonda nikohga kirish yoshi ma'lum darajada qonun doirasida belgilangan bo'lsa-da, demografiyada uning yosh strukturalari reproduktiv mayl⁴ va reproduktiv yosh⁵ bilan aniqlanadi. Respublikada 2001-yilda 170,1 mingta nikoh holati qayd etilgan bo'lsa, 2021-yilga kelib esa 305,2 mingtaga yetdi.

1-jadval

Respublikada nikohga kirganlar soni va o'zgarishlar indeksi

Hududlar	2001	2006	2011	2016	2021	O'zgarishlar indeksi
O'zbekiston Respublikasi	170 101	208 487	287 793	275 048	305 211	1,79
Qoraqalpog'iston Respublikasi	10 881	11 324	17 920	12 760	15 746	1,44
Andijon	14 267	17 237	26 739	26 141	26 740	1,87
Buxoro	10 572	12 668	17 688	15 790	16 923	1,6
Jizzax	6 191	7 924	10 625	11 343	13 318	2,15
Qashqadaryo	14 864	19 627	27 341	28 560	30 582	2,05
Navoiy	6 114	7 451	10 022	8 628	9 210	1,5
Namangan	13 982	17 127	23 090	22 692	25 038	1,79
Samarqand	18 332	25 979	34 415	34 084	36 270	1,97
Surxondaryo	10 842	13 919	22 792	22 164	26 497	2,44
Sirdaryo	4 446	4 914	7 114	6 840	8 065	1,81
Toshkent	15 748	18 745	24 044	21 458	25 692	1,63
Farg'ona	18 887	22 905	31 473	30 668	32 804	1,73
Xorazm	10 128	12 567	16 092	14 932	15 543	1,53
Toshkent sh.	14 847	16 100	18 438	18 988	22 783	1,53

⁴ Reprodukativ mayl xulq-atvorning ruhiy regulyatori, turli harakatlarning muvofiqligini, ma'lum miqdordagi bolalarning tug'ilishiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarni belgilab beruvchi shaxsning moyilligidir.

⁵ Reprodukativ yoshda 15–49 yoshdagi ayollar hisobga olinadi.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlariga ko'ra, nikoh o'sish indeksida Surxondaryo, Jizzax va Qashqadaryo viloyatlarida yuqori darajadagi holatlar kuzatilgan. Bu jarayonning yuqoriligiga, asosan, qishloq aholisining ko'pligi, nikohga kirishga bo'lgan talab yoshining pastligi bilan izohlash mumkin. Bu holatning aksini esa Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy hamda Xorazm viloyatlarida kuzatishimiz mumkin. Ushbu hududlarda aholi siyrak joylashgan bo'lib, nikoh jarayoni boshqa hududlarga nisbatan o'rtacha 22–24 yoshni ko'rsatadi. Bu esa nikohga kiruvchilar sonining hududning iqtisodiy holatiga bog'liq tarzda o'zgarib turishini taqozo etadi.

Navoiy viloyati aholisi respublika ko'rsatkichlari orasida oxirgi o'rinlarda tursa-da, hududning demografik sig'imi past darajaga ega. Viloyat aholisi 2021-yil yanvar holati ma'lumotiga ko'ra, 1013,6 ming kishiga, shundan tug'ilganlar 26,6 ming kishi, nikohga kirganlar 9,1 ming kishini tashkil etadi. Viloyatda 16–19 yosh 1000 kishi hisobida nikohlanganlar 13,4 bo'lib, 2015–2021-yillar o'zgarishlar indeksida pasayish (0,94) kuzatilgan.

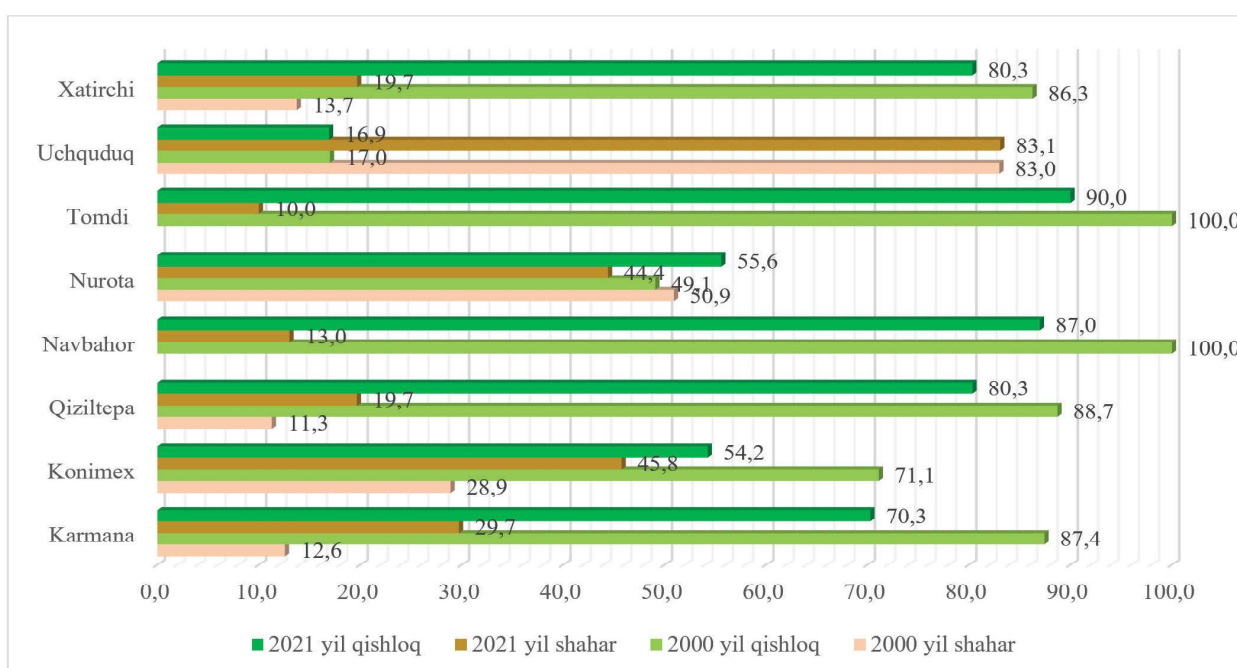
2-jadval

Navoiy viloyatida nikohga kiruvchilarning o'zgarishlar indeksi

Ma'muriy-hududiy birlik	16–69 yosh 1000 kishi hisobida				O'zgarishlar indeksi (2015 – 2021-yillar)
	2015 yil	2017 yil	2019 yil	2021 yil	
Navoiy viloyati	14,3	13,8	13,3	13,4	0,94
Navoiy shahri	13,8	13,2	12,1	14,7	1,07
Zarafshon shahri	11,9	10,5	11,9	12,1	1,02
G'ozg'on shahri	0	0	0	8,7	-
Karmana tumani	16	14,8	15,3	14,2	0,89
Konimex tumani	16,2	11,6	10,5	11,9	0,73
Qiziltepa tumani	15,2	14,6	12,6	12,3	0,81
Navbahor tumani	13,8	13,4	12,7	12,2	0,88
Nurota tumani	14,1	13,4	14,5	14,1	1,00
Tomdi tumani	9,2	6,5	6,5	5,7	0,62
Uchquduq tumani	12	11,9	11,5	13,2	1,10
Xatirchi tumani	15	15,7	15,2	15	1,00

Navoiy viloyatida nikohga kiruvchi aholi umumiy aholining qariyb 1 foizini tashkil etadi. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi yillarda Uchquduq, Navoiy va Zarafshon shaharlarida nikohga kiruvchilar soni ortib borgan. Bunga, asosan, aholi qatlamida erkaklarning ishlab

chiqarishda bandligi va ayollarning ishsizligi sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, yangi ish o'rinlarining yaratilishi natijasida aholining mehnat migratsiyasi ortmoqda. Iqtisodiy va ijtimoiy holatning yaxshilanishi yangi oilalarning ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Tomdi va Konimex tumanlarida nikohga kiruvchilarning pasayib borishida, asosan, aholining milliy tarkibi va ularning ko'chib ketishi sabab bo'lmoqda. Qiziltepa, Navbahor, Karmana tumanlari esa viloyat ko'rsatkichidan past bo'lib, bu yerda aholi qadimdan shakllangan (oykumena) hisoblanadi. Ushbu hududlar xotin-qizlarning ma'lumotlilik hamda ish bilan bandlik darajasining yuqoriligi bilan farqlanadi. Bu esa nikohga kirish yoshining qisman yuqorilashishiga olib keladi.



1-rasm. Navoiy viloyati nikoh jarayonining hududiy xususiyati

Navoiy viloyatida nikoh jarayonining o'zgarish holatlari shahar va qishloq joylarida farq qiladi. Ushbu ko'rsatkichlarning hududiy xususiyati aholining yashash tarzi, iqtisodiy holati hamda bandlik darajalariga ko'ra ajratiladi. Bunga ko'ra, viloyatning ma'muriy-hududiy birliklarida ham nikoh jarayonlari tafovutlari 1-rasmda namoyon etilgan.

Rasm ma'lumotlariga ko'ra, sug'orma dehqonchilik hududlari (Xatirchi, Karmana, Navbahor, Qiziltepa) qishloqlarida nikohga kirish holati shahar joylarga nisbatan yuqori. Qishloq joylarda qadimdan aholining paydo bo'lishi va o'rta ta'lim bitiruvchilarining keyingi bosqichlardagi ishtirokining pastligi nikoh yoshining o'rtachadan pasayishi hamda nikohlanganlar sonining ortishiga sabab bo'ladi. Shahar

joylarda esa nikohga kirish qisman past. Bu holatni, asosan, xotin-qizlarning ish bilan bandligi hamda nikohga kirish yoshining oʻrtachadan yuqoriroq boʻlishi bilan izohlash mumkin.

Togʻoldi hududi hisoblangan Nurota tumanida nikohga kirish jarayonining hududiy xususiyatida oʻzgarishlar sezilmagan. Shahar va qishloq joylarida aholining turmush tarzi, yashash sharoiti hamda iqtisodiy darajasi katta tafovutga ega emas.

Chorvachilikka ixtisoslashgan choʻl hududlari (Tomdi, Uchquduq, Konimex)da nikohga kirish holati aholi joylashuviga qarab oʻzgargan. Tomdi tumani aholisi mavsumiy yashash joylarini oʻzgartirishi natijasida hamda milliy tarkibida qozoq millatining yuqoriligi ularning migratsiyasiga taʼsir etadi. Bu holat esa nikoh jarayoni koʻrsatkichlari pasayishiga sabab boʻladi. Shu bilan birga, ushbu hudud chorvachilikka ixtisoslashgani hamda mavsumga xos koʻchib yurishi sababli shahar aholisi orasida faqatgina nomoddiy sohalarda bandlarga saqlanib qolishi natijasida past koʻrsatkich kuzatiladi. Konimex tumanida esa shahar aholisi umumiy aholining 45,5 foizini tashkil etadi. Mazkur tuman hududidagi shaharlarda 2000–2021-yillarda nikohga kirish koʻrsatkichlari qariyb ikki barobarga oshgan. Bu holatni aholining shaharlarga koʻchib yashash holati bilan izohlash oʻrinli. Uchquduq tumani esa industriallashtirilgan hudud sanalib, aholining 87,5 foizi Uchquduq shahrida istiqomat qiladi. Shu sababli ham shahar aholisida nikohning umumiy koʻrsatkichi yuqori. Aholini sanoat korxonalarida mehnatga jalb etish yuqoriligi natijasida nikohga kirish koʻrsatkichlari boshqa hududlarga nisbatan yuqoriligi kuzatiladi.

Xulosa. Umuman olganda, Navoiy viloyatida nikoh jarayonining hududiy xususiyatlari farqlansa-da, uning oʻziga xos jihatlari ajratilgan. Viloyatda nikohga kirish koʻrsatkichlari shahar joylarda 48,1 foizni tashkil etadi. Bundan koʻrinib turibdiki, aholining shaharlarda yashashga boʻlgan talabi ortib bormoqda. Shahar infrastrukturasi shakllangani ushbu hududlarda oilalarning ortib borishiga olib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. *Oʻzbekiston Respublikasi Oila kodeksi.* – Toshkent, 2019.
2. *Abdurahmonov Q., Abduramanov X. Demografiya.* – Toshkent, 2011.
3. *Boʻriyeva M.R., Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari.* – Toshkent, 2011.
4. *Демографическая энциклопедия.* – Москва, 2013.
5. *Елисеевой И.И. Демография и статистика населения.* – Москва 2006.
6. *Oʻzbekiston Respublikasi Davlat Statistika qoʻmitasi maʼlumotlari*
7. *demoscopy.ru*